કુષ્ટરોગ ચિકિત્સા.

લેખક અને પ્રકાશક

રાજવૈદ્ય એસ. એમ. શર્મા.
કુષ્ટરોગ સ્પેશીયાલિસ્ટ.
સાંકડી શેરી—અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ સને ૧૯૩૦
પ્રત ૫૦૦ સંવત ૧૯૮૭

૦-૨-૦

અમદાવાદ–ધી ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યુ.

अहमदाबाद वैद्यसभाके प्रमुख

वैद्यराज एम. एम. शर्मा

[illegible]

ષ્ટરોગ.×

પ્રસ્તાવના.

યહ આયુર્વેદ શાસ્ત્ર ભારતવાસિયોંકે કષ્ટ દૂર કરને ઔર શરીરકો સ્વસ્થ રખનેકા એક મહાસાગરકી સમાન વિશદ ઔર વિશાલ તથા મહા ગમ્ભીર અમૃતકા ભણ્ડાર હૈ. દેવાસુર સંગ્રામમેં દેવતાઓંને જો અમરત્વ કો પ્રાપ્ત કિયા થા વહ ઇસિ આયુર્વેદકા પ્રતાપ થા. ઇસી સુધાસાગરકા રસપાન કરકે પ્રાચીન આર્યગણ દીર્ઘાયુ ઔર બલવાન્ હોકર સ્વાસ્થમય જીવનકા સંભોગ કરતે થે. યહ આયુર્વેદીય ચિકિત્સા સમ્પૂર્ણ ચિકિત્સાઓંકી મૂલ હૈ, ઔર ઇસી ચિકિત્સાકા સબ ભારત તથા અન્ય દેશોમેં પ્રચાર થા–ઇસ આયુર્વેદીય ચિકિત્સાકી કહાંતક પ્રશંસા કી જાય. યહ રામબાણકી સમાન કાર્ય સિદ્ધ કરને વાલી હૈ, યહ તો સબહી છોટોં બડો કો મુક્ત કણ્ઠસે સ્વીકાર કરના પડેગા, હમારી આયુર્વેદીય ચિકિત્સાહી પુરાને ઔર કઠિન મહા ભયાનક રોગોંકે સમૂહકો શમન કર સકતી હૈ, ઇસમેં કિંચિન્માત્ર ભી સન્દેહ નહી, ઇસ દેશકે મનુષ્યોં કે સ્વભાવાનુકૂલ ઇસી દેશકી ઔષધિ હૈ, દુસરે દેશકી કદાપિ સ્વભાવાનુકૂલ નહીં હો સક્તી, વરન્ ભારતવાસિયોં કે લિયે ઇસ દેશકી ઔષધિ કલ્યાણકારી ઔર કષ્ટહારી હૈં હી પરન્તુ ઔર દેશોં કે લિયે ભી પરમ હિતકારી હૈ. ઔર આપ યહ નિશ્ચય જાન લેનાકી, ઇસ આયુર્વેદ ક્રિયા કા મૂલ ભારત ભૂમિ હી હૈ, પીછે ઔર દેશોંમે પ્રચાર હુઆ, હિન્દુ રાજાઓં કે રાજ્ય કે સમય ભારતવર્ષ મેં સમ્પૂર્ણ વિદ્યાઓકી ચર્ચા થી, પરન્તુ જબસે દુર્ભાગ્યવશ મુસલમાનોંને ઇસ દેશ પર અધિકાર કિયા તબસે પ્રાયઃ આયુર્વેદીય ચિકિત્સાકા સમ્પૂર્ણ લોપ હો ગયા, થોડે હી સમય મેં કયા સે કયા હો ગયા, પરમેશ્વર કી ગતી કુછ જાની નહી જાતી, જબ મુસલમાનોંને અધિક અન્યાય કરના શુરુ કિયા તો પરમાત્માને ભારત સે ઉનકા રાજ્ય ગારત કિયા, જબ ભારત વાસિયોંકે કુછ દિન ફિરે, ઔર નારાયણને અપની દયા કી, તો ફિર સે આયુર્વેદ કા પ્રકાશ ભરતખંડ મેં હુઆ, ઔર એક દિન ફિર એસા આવેગા તબ પૂર્વવત્ સમ્પૂર્ણતા સે આયુર્વેદહીકા પ્રચાર હોગા. બન્ધુઓ ! આયુર્વેદ કે પ્રાચીન ગ્રન્થોંમેં પ્રત્યેક રોગ કે લિયે એક સે એક બઢકર હજારોં પ્રયોગ મૌજૂદ હૈ ઔર જહાં તક મેરા અનુભવ હે મૈં વિશ્વાસપૂર્વક કહ સકતા હૂં કિ ચરક સુશ્રુત વાગ્ભટાદિ પ્રામાણિક પ્રાચીન ગ્રન્થોંમેં અધિકાશ પ્રયોગ રામબાણ કે સમાન અકસીર કામ કરતે હૈં ઔર ઇન્હી પ્રયોગોં મેં સે ઇસ સેવકને ભી ગુરુ કૃપાસે ઇસ દુષ્ટ વ્યથા કા પ્રયોગ પ્રાપ્ત કિયા હૈ.

મુઝે અપની યોગ્યતા પર તનિકભી ભરોસા નહિ હૈ. ઔર ઇસમેં ત્રુટિયોં કા હોના તો સ્વાભાવિક હી હૈ પરન્તુ મુઝે ઇસકી જરાભી ચિન્તા નહી હૈ, કયોં કે મુઝે વિશ્વાસ હૈ કિ જબ પ્રેમ સે વૈદ્ય બન્ધુઓં કો યહ તુચ્છ ભેટ સમર્પિત કર રહા હૂં. ઉસકા અનુભવ વે અવશ્ય કરેંગે ઔર હંસમતિસે ઇસકે નિરુપયોગી અંશકો દષ્ટિચ્યુત કરતે હુએ કેવલ ઉપયોગી અંશકો હી ગ્રહણ કરેંગે. ઇતિ.

× વૈદ્યરાજ એસ. એમ. શર્માએ અમદાવાદ વૈદ્ય સભામાં વાંચેલો નિબંધ, વૈદ્યરાજ એસ. એમ. શર્મા ખાસ કુષ્ટરોગના સ્પેશીયાલીસ્ટ છે અને તેમના હાથે ઘણાં દરદીઓને લાભ મળ્યો છે.

કુષ્ઠરોગ.

આરોગ્ય શરીર સંબંધી નીયમો કે પાલન કરતે રહનેકી હી અવસ્થા વિશેષ કા નામ હૈ, ઇસ લિયે સુખપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરનેકી ઇચ્છા રખનેવાલે પ્રત્યેક મનુષ્યકો ઉચિત હૈ કિ શરીર કો લાભદાયક ઔર હાનિકારક પદાર્થો ઔર કર્મોંકા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર અહિતકર પદાર્થો ઔર કર્મોસે સદા અપનેકો બચાતા રહે, અન્યથા મિથ્યા આહાર વિહારાદિ શરીરમે દોષોં કે સામ્યાવસ્થામેં હલચલ ઉત્પન્ન કર ઉસીકે અનુસાર નાના પ્રકાર કે વે રોગોકે કારણ બન બૈઠતેહૈ જૈસેઃ—

કુષ્ઠ રોગ હોને કે કારણ ઔર નિદાન.

(૧) દૂધ મછલી પરસ્પર વિરુદ્ધ ભોજન કરને સે.

(૨) દહી ઔર દૂધ પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થ ખાને સે.

(૩) પતલે ચિકને ઔર ભારી પદાર્થ જ્યાદા ખાને સે.

(૪) વમન તથા મલમૂત્રાદિ કે વેગોં કો રોકને સે.

(૫) અધિક ખાકર કસરત (વ્યાયામ) કરને સે.

(૬) અધિક ખાકર ધૂપ વા આગકા અધિક સેવન કરને સે.

(૭) સર્દી ગર્મી લંઘન ઔર આહાર ઇનકા બિના ક્રમસે સેવન કરને સે.

(૮) પસીને આયે હુએ, શ્રમસે થકે હુએ ઔર ભયસે ઘબરાએ હુએ ઇન તીનોં અવસ્થામેં તત્કાલ નહાને તથા જલપાન કરને સે.

(૯) અજીર્ણ મેં ખાને યા ભોજન પર ભોજન કરને સે.

(૧૦) વમન વિરેચનાદિ પંચ કર્મોંકા સેવન કરતે સમય કુપથ્ય કરને સે.

(૧૧) નવીન અન્ન દહી મછલી (દૂધ મછલી) આદિ નમક ઔર અત્યન્ત ખટાઈ સેવન કરને સે.

(૧૨) ઉડદ, મૂલી, પિષ્ઠાન્ન, તિલ, દૂધ, ગુડ ઇનકા અધિક સેવન કરને સે.

(૧૩) ભોજન કે અજીર્ણ મેં સ્ત્રી પ્રસંગ કરને સે.

(૧૪) દિન મેં જ્યાદા સોને સે.

(૧૫) तिलतैलं कुलित्थांश्च, वल्मीकं लिंग मेवच माहिषं दधि वृन्ताकं सप्तैते कुष्ठ हेतवः તિલ, તેલ, કુલ્થી, વલ્મીક રોગ, લિંગ રોગ (ઉપદેશ આદી, ભૈંસકા દહી ઔર વૃન્તાક, ઇન સાત કારણોં સે ભી કુષ્ઠ ઉત્પન્ન હોતે હૈં.

(૧૬) ઇનકે સિવાય વાતરક્ત તથા પારદ કે વિકારસે કુષ્ઠ રોગ હોતા હૈ.

(૧૭) ઇનકે સિવાય ચાલુ જમાને કે હોટલોંમેં ખાનેસે તથા વિદેશી ઔષધિયોં કે અધિક સેવન કરને સે કુષ્ઠરોગ દિન બ દિન બઢતા જાતા હૈ.

કુષ્ઠ કી સમ્પ્રાપ્તિ ઔર સંખ્યા ઇન ઉપર લિખે હુએ કારણોં સે વાતપિત્ત ઔર કફ યે તીનોં દોષ કુપિત હોતે હૈં, યે કુપિત હો કર ત્વચા, માંસ, રક્ત વ લસીકા કો દૂષિત કરતે હૈં. ઇસ પ્રકાર તીનોં દોષ ઔર સાત ત્વચાદિ દૂષ્ય યે સાત દુષિત હોનેસે સાત ઔર (૧૧) ગ્યારહ પ્રકાર કે કુષ્ઠ રોગ કો ઉત્પન્ન કરતે હૈં.

કુષ્ઠો કી સંખ્યા અષ્ટાદશ હૈં, ઇનમેં સે સાત મહા કુષ્ઠ ઔર ગ્યારહ ક્ષુદ્ર કુષ્ઠ હૈં.

સાત મહાકુષ્ઠોં કે નામ.

કપાલ, ઔદુમ્બર, મણ્ડલ, સિધ્મ, કાકણુ, કણુ, પુણ્ડરીક ઔર ઋક્ષજિહ્વક.

ગ્યારહ ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોં કે નામ.

એકકુષ્ઠ, ગજચર્મ, ચર્મદલ, વિચર્ચિકા, વિપાદિકા, પામા, કચ્છૂ, દદ્રુ, વિસ્ફોટક, કિટિભ ઔર અલશ.

કુષ્ઠ કે પૂર્વરુપ.

જિસ જગહ કુષ્ઠ હોનેકો હોતા હૈ, વહ સ્થાન છૂનેસે અત્યન્ત ચિકના વ, અત્યન્ત ખરખરા માલુમ હોતા હૈ। વહાં પસીને અધિક આવેં, વા બિલકુલ નહીં આવે, ઉસ જગહ કે ચમડેકા રંગ બદલ જાય, દાહ હોય, ખુજલી હો, ત્વચા કો સ્પર્શ કરનેસે સ્પર્શ માલુમ ન હો, સુઇ ચુમાને કી સી પીડા હો, દદોરે હો, બિના શ્રમ કિયે શ્રમ માલુમ હો! વ્રણ મેં અધિક વેદના હો, વ્રણ શીઘ્ર ઉત્પન્ન હો, ઔર બહુત દિન તક રહેં, વ્રણ કે ભરને કે સમય રૂખા હોતા હૈ, અલ્પ કારણોં સે કુપિત હો જાય, રોમાંચ હો આવે ઔર રુધિર કાલા હો જાય, યે સર્વ કુષ્ઠ કે પૂર્વરુપ હૈ।

કિસ દોષ કી ઉલ્વણુતા સે કૌનસા કુષ્ઠ ઉત્પન્ન હોતા હૈ.

(૧) કપાલ કુષ્ઠ વાતકી ઉલ્વણુતા સે હોતા હૈ.

(૨) ઔદુમ્બર, મણ્ડલ ઔર વિચર્ચિકા પિત્તકી ઉલ્વણુતા સે હોતે હૈં.

(૩) ઋક્ષજિહ્વક વાયુ ઔર કફ કી ઉલ્વણુતા સે હોતા હૈ.

(૪) ગજચર્મ, એકકુષ્ઠ, કિટિભ, સિધ્મ, અલસ ઔર વિપાદિકા વાત ઔર કફ કી ઉલ્વણુતા સે હોતે હૈં.

(૫) દદ્રુ, શતારુ, પુણ્ડરીક, વિસ્ફોટક, પામા ઔર ચર્મદલ કુષ્ઠ પિત્ત ઔર કફકી ઉલ્વણુતા સે હોતે હૈં.

(૬) કાકણુક તીનોં દોષોં કી ઉલ્વણુતા સે હોતા હૈ.

નામ કોઢ	નામ પ્રધાન દોષ
કપાલ	વાત
ઔદુમ્બર, મણ્ડલ, વિચર્ચિકા	પિત્ત
ઋક્ષજિહ્વ, ગજચમ, એકકુષ્ઠ, કિટિભ, સિધ્મ, અલસ, ઔર વિપાદિકા.	વાત ઔર કફ
દદ્રુ, શતારુ, પુણ્ડરીક, વિસ્ફોટ, પામા ઔર ચર્મદલ	પિત્ત ઔર કફ
કાકણુક	વાત, પિત્ત ઔર કફ

કુષ્ઠોં કે લક્ષણ.

(૧) કપાલ કુષ્ઠ કે વ્રણ કાલે લાલ રુખે, કઠિન ઔર પતલી ત્વચા વાલે તથા નોચને સરીખી પીડા સહિત હોતા હૈ.

(૨) ઔદુમ્બર કુષ્ઠ મેં પીડા દાહ લાલી ઔર ખુજલી હોતી હૈ વ્યાધિ સ્થાન કે રોએ પિંગલ વર્ણ કે હોતે હૈં ઇસ કુષ્ઠકા આકાર ગુલર કે સમાન હોતા હૈ ઇસી સે ઇસકો ઔદુમ્બર કે નામ સે કહતે હૈ.

(૩) મણ્ડલ કુષ્ઠ કા રંગ કુછ સફેદ ઔર લાલ રંગકા હો જો કઠિન, ગોલ, ચિકના તથા જિસકા આકાર મણ્ડલ કે સમાન હો ઔર એક દુસરે સે મિલા હુઆ હો

(૪) ઋક્ષજિહ્વ કુષ્ઠ કે કિનારે લાલ હોં, બીચમેં કાલા ઔર લાલ મિલે હુએ રંગ કા હો, કર્કશ પીડા સહિત ઔર રીછ કી જીભ કી સમાન આકારવાલા હો.

(૫) પુણ્ડરીક કુષ્ઠ સફેદ કમલકે સમાન બીચમેં લાલ ઔર કિનારે સફેદ હો, કુછ ઉંચાઇ સહિત હો. ઇસમેં કફ પ્રધાન હૈ.

(૬) સિધ્મ કુષ્ઠ કે મણ્ડલ, સફેદ ઔર લાલ તથા પતલે હોં, ખુજાનેસે ભુસીરી ઉડે તુંમ્બીકે ફૂલકી સમાન ઔર પ્રાયઃ છાતીમેં હોતા હૈ.

(૭) કાકણક કુષ્ઠ ધુંઘચીકી* સમાન લાલ ઔર કાલે મુખવાલા હોતા હૈ તથા પાક ઔર તીવ્ર પીડા યુક્ત ઔર તીનોં દોષોં કે લક્ષણયુક્ત હોતા હૈ.

(૮) ગ્યારહ ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોં કે લક્ષણ એકકુષ્ઠ ઔર ચર્મ કુષ્ઠ, જિસમેં પસીનેં નહીં આવેં જો બહુત જગહ મેં વ્યાપ્ત હો, જો મછલી કી ત્વચા કે સમાન હો, જિસકી ત્વચા હાથીકી ચર્મ કે સમાન મોટી ઔર કર્કશ હો, સુશ્રુત મેં કહા હૈ કિ "कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेक कुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यं અર્થાત્, જિસસે દેહ કાલા વ લાલ પડ જાતા હૈ ઉસે એકકુષ્ઠ કહતે હૈં યહ અસાધ્ય હૈ.

(૯) કિટિભ કુષ્ઠ જો કુષ્ઠ લાલી લિયે કાલા જિસમેં ગોલ ગોલ ચકતે પડકર ઝરને લગે ઔર અત્યન્ત ખુજલી હો.

(૧૦) વિપાદિકા મેં ખુજલી જલન ઔર વેદના હોતી હૈ, જબ વિચિર્ચિકા પૈરોંમેં હોતી હૈ તબ ઇસે વિચર્ચિકા નહી પરન્તુ વિપાદિકા કહતે હૈં, લોકમેં વિવાઇ કહતે હૈ.

(૧૧) અલસક જિસમેં ખુજલી ચલતી હો ઔર લાલીયુક્ત છોટી તથા બડી ફુંસિયે અધિક હો.

(૧૨) દદ્રુમણ્ડલ જો ખુજલી યુક્ત ઔર તામ્ર વર્ણ કી ફુંસિયે યુક્ત હો, ફૈલતા જાય ઔર મણ્ડલાકાર ગોલ ચકતે હો.

(૧૩) પામા જિસમેં શરીર મેં ખુજલી ચલકર છોટી છોટી ફુંસિયાં નિકલ આવેં ચારોં ઓર આગ જલનેકી સી દાહ માલુમ પડે, પિવભરકર ઔર ઔર જગહ લગને સે વહાં ભી ફુંસિયાં ઉત્પન્ન હો આવે.

(૧૪) ચર્મદલ કુષ્ઠ જિસકા રંગ લાલ, જિસમેં શૂલ, ખુજલી ઔર ફોડો સે યુક્ત હો કર ચર્મ ફટ જાય ઔર કિસી પદાર્થ કા ભી સ્પર્શ સહા ન જાય.

(૧૫) કચ્છુ કુષ્ઠ કુલોં, હાથ, પાંવ પર જો દાહયુક્ત છોટી છોટી ફુંસિયાં અથવા બડી બડી ફુંસિયા હો.

---

* ધુંઘચી–ગુ. ચણોઠી.

(૧૬) વિસ્ફોટક કુષ્ટ જિસમેં ફોડે કાલે યા લાલ રંગ કે હોં ઔર જિસકી ત્વચા પતલી હો.

(૧૭) શતારુ કુષ્ઠ જિસમેં લાલ કાલે દાહયુક્ત બહુતસે ઘાવ હે.

(૧૮) વિચર્ચિકા જિસમેં ખુજલી યુક્ત ધૂસર રંગ કી ઔર સ્રાવયુક્ત ફુંસિયાં હો.

સસ ધાતુગત કુષ્ઠોં કે લક્ષણ.

રસગત કુષ્ઠમેં રૂપ કુરૂપ હો જાય, શરીરમેં રૂખાપન ત્વચા શૂન્ય હો જાય, રોમાંચ કા હોના ઔર પસીના અધિક આવે.

રક્તગત કુષ્ઠ અગર કુષ્ઠ ખૂનમેં ચલા જાતા હૈ તો ખુજલી બહુત ચલતી હૈ ઔર રાધ અધિકતા સે કહે.

માંસગત કુષ્ઠ મેં મુખકા અધિક સૂખના શરીરમેં કર્કશતા દેહમેં અધિક ફુંસિયાં હે સુઇ ચુમાનેકી સી પીડા હો ઔર ફોડે હો ઔર સ્થિરતા હોતી હૈ.

મેદગત કુષ્ઠ મેં હાથ ટેડે હો જાંય, ચલનેમેં અસમર્થ હો જાંય. અંગ ભંગ હો જાય, ઘાવ ફૈલ જાય.

અસ્થિ મજ્જાગત કુષ્ઠમેં નાકકા બૈઠ જાના-આંખે લાલ હો જાય. ઘાવમેં કૃમિ પડ જાય ઔર સ્વરભંગ હો જાતા હૈ.

શુક્રગત કુષ્ઠમેં જબ કુષ્ઠ શુક્રમે પ્રવેશ કરતા હૈ, તબ હાથકા ગિર પડના ચલનેકી શક્તિ કા નષ્ટ હોના, અંગમેં પીડા હોના, ઘાવ કા અત્યન્ત બઢના શુક્રાર્તવગતકુષ્ઠ વિર્ય ઔર રજ મેં ઘુસા હુઆ કુષ્ટ સન્તાનકો ભી કોઢી કરતા હૈ યાની કોઢીકે ઔલાદ ભી કોઢી હોતી હૈ.

કુષ્ઠ મેં વાતાદિ દોષો કી ઉલ્વણતા કે ચિન્હ વાતસે રૂખા ઔર લાલ હોતા હૈ.

પિત્તસે કુષ્ઠ બદબૂદાર અત્યન્ત ગીલા દાહલાલી ઔર સ્રાવ સંયુક્ત હોતા હૈ.

કફસે સફેદ ઘન (મોટા) ભારી ઔર ખુજલી યુક્ત હોતા હૈ.

જિસમેં ઉપર લિખે હુએ લક્ષણોંમેંસે દો પ્રકારકે લક્ષણ હો ઉસે દો દોષ કી ઉલ્વણતા વાલા ઔર જિસમેં તીનોં પ્રકાર કે લક્ષણ હો ઉસે તીનોં દોષો કા ઉલ્વણતા વાલા સમઝો.

સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

રસ, રૂધિર ઔર માંસ મેં ગયા હુઆ તથા વાત ઔર કફ કી ઉલ્વણતા વાલા કુષ્ઠ સાધ્ય હૈ.

મેદોગત ઔર દ્વંદજ કુષ્ઠ યાપ્ય હે. મજ્જા, અસ્થિ ઔર શુક્રગત કુષ્ઠ અસાધ્ય હે.

જિસ કુષ્ઠમેં કૃમિ પડ જાય, વમન ઔર મંદાગ્નિ આદિ ઉપદ્રવ હો ઔર જો ત્રિદોષોત્પન્ન હો વહ અસાધ્ય હે.

કુષ્ઠમેં અરિષ્ટ લક્ષણ.

જો કોઢ ફૂટકર વહતા હો, જિસમેં રોગી કે નેત્ર લાલ હો ગયે હો યા સ્વરભંગ હો ગયા હો ઔર જિસમેં વમન વિરેચનાદિ કુછ લાભ નહી કરતે વહ રોગી મર જાતા હૈ.

શ્વિત્ર કુષ્ઠ કે લક્ષણ.

શ્વિત્ર કુષ્ઠ કે ઉત્પન્ન હોનેકા કારણ પૂર્વોક્ત કુષ્ઠો કે સમાન હી હૈ.

શ્વિત્ર કે દો ભેદ હૈ. કિલાશ ઔર અરૂણ.

જબ શ્વિત્ર રૂધિર કે આશ્રય સે રહતા હૈ તબ કિલાસ કહાતા હૈ ઔર જબ માંસ કે આશ્રય સે રહતા હૈ તબ અરૂણુ કહતે હૈ.

કુષ્ઠ ઔર (કિલાસ) શ્વિત્ર મેં ભેદ કુષ્ઠ ટપકતા હૈ પર સ્વિત્ર નહી ટપકતા હૈ કુષ્ઠ વાત પિત્ત ઔર કફ તીનોં દોષોં કે પ્રકોપ સે હોતા હૈ પર સ્વિત્ર, કુષ્ઠ એક દોષ સે હોતા હૈ કુષ્ઠ રસાદિ સમસ્ત ધાતુઓંમેં રહતા હૈ પરંતુ સ્વિત્ર રૂધિર માંસ ઔર મેદ મેં રહતા હૈ યહી કોઢ ઔર શ્વિત્રમેં ભેદ હૈ.

દોષ ભેદ સે લક્ષણુ ભેદ.

વાત સે પૈદા હુઆ સ્વિત્ર કિસી કદર લાલ હોતા હૈ ઔર રૂધિર મેં રહતા હૈ.

પિત્તસે પૈદા હુઆ સ્વિત્ર અન્તમેં લાલ હોતા હૈ ઔર માંસ મેં રહતા હૈ.

કફસે પૈદા હુઆ સ્વિત્ર સફેદ હોતા હૈ ઔર મેદમેં રહતા હૈ.

ઉત્તરોતર એક સે એક ભારી હૈ.

શ્વિત્રકી સાધ્યાસાધ્યતા.

જિસ શ્વિત્ર મેં રોમ કાળે હો, પતલા રૂધિર યુક્ત તત્કાળ કા નયા હો-તથા આગસે જલ કર ન હુઆ હો વહ સાધ્ય હૈ, ઇસકે અલાવા અન્ય સ્વિત્ર અસાધ્ય હૈ. નિર્લોમ સ્થાન-લિઙ્ગ યોની હાથ-પૈર કે તલવોં ઔર હોઠો મેં પૈદા હુઆ સ્વિત્ર ભી અસાધ્ય હૈ.

કુષ્ઠ રોગીકા સંસર્ગ નિષેધ.

મૈથુનાદિ સંસર્ગ સે, શરીર સે શરીર સ્પર્શ હોનેસે, સ્વાસ કે મિલને સે-એક સાથ ભોજન કરનેસે, એક શય્યાપર સોનેસે, કોઢી કે પહિને હુએ કપડે પહિનને સે-યા ઉસકી પહિની હુઇ માલા કે પહિનને ઇત્યાદ સંસર્ગ સે નિરોગી ભી કોઢી હોતા હૈ.

પ્રત્યેક પ્રકાર કે રોગ કે લિયે આયુર્વેદીય ગ્રન્થોંમેં ઔષધિયો પૃથક ૨ ઔર અનેક પ્રકાર કી હૈ. ઉનમે ભી અવસ્થા ભેદસે ઔર બલાબલ વિચાર કર કમ વેશ કિયા જાતા હૈ, જો કેવલ અનુભવી ચિકિત્સક કર સકતે હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત અધિકાંશ ઔષધિયાં (જિનમેં વિષ ઔર રસો કા પ્રયોગ (હૈ) ઐસી હૈ, જિનકા તય્યાર કરના સર્વ સાધારણુ કે લિયે સહજ નહી હૈ ઔર અશુદ્ધ હોને પર લાભ કે બદલે હાનિ હોને કા અધિક સમ્ભાવના હૈ.

આજકલ દરભંગા કલકત્તા આદિ અનેક સ્થાનોંસે સમાચાર પત્રાંકે કાલમોં મેં કુષ્ઠ રોગ પર ઔષધિયાં કે નોટિસ દ્રષ્ટિગોચર હોતે હૈ. જિનમેં કોઇ એક માહ દો વા તીન દિનોંમેં આરામ, કોઇ તીન બાર લગાને સે હી આરામ, કોઈ જાદુ કી તરહ રોગ ભગાને આદિ કા દાવા કરતે હૈ. ઔર કોઇ મુફત દવા તક દેતે હૈ. ઇન નોટિસબાજોને નેહી. લોગોં કા વિશ્વાસ ઇસ પુષ્પમય આયુર્વેદ પરસે ઉઠા દીયા હૈ.

પ્રસંગવશાત્ અન્ય રોગ જો સંસર્ગ સે હોતે હૈ ઉનકો ભી લિખ દેતા હું. જૈસે ઉપદંશ, જ્વર, વિશુચિકા-યક્ષ્મા, આંખકા દુઃખના-વ્રણુ, શ્લેષ્મ, શીતળા ઇનકે સમાન અન્માન રોગ ભી એક દુસરે કે શરીર મેં ઘુસ જાતે હૈ. અતઃ ઐસે રોગિયોસે સદા બચના ચાહિયે.

કુષ્ઠ ચિકિત્સામેં યાદ રખને યોગ્ય નિયમ કુષ્ઠ કે પૂર્વ રૂપ નજર આતે હી ઇલાજ શુરુ કરના ચાહિયે. કયોં કે જબ ઇસકે રૂપ પૂર્ણ તૌર સે પ્રકાશિત હો જાતે હૈં, તબ ઇલાજ કરના મહા કઠિન હો જાતા હૈ.

યહ રોગ અતિશય સંક્રામક હૈ. અતઃ કુષ્ઠ રોગી કે સાથ બેઠના ઉસકા નિઃશ્વાસ અપને અન્દર આને દેના, ઉસકે કપડે પહનના, ઉસકે સાથ ખાના, મૈથુનાદિ નિરોગ સ્ત્રી પુરૂષોં કો ઇનસે બચના ચાહિયે ઔર ઇલાજ કર્તા વૈદ્યકો ભી સ્વયમ્ સાવધાન રહ કર ઇલાજ કરના ચાહિયે. ઔર કુષ્ઠ રોગી કો ખાસ કર કે એકાન્ત સ્થાનમેં હી રખ કર ઇલાજ કરના ચાહિયે.

વાતાધિકય કુષ્ઠ રોગી કો પહિલ ઘી પિલાના ચાહિયે, કફાધિકય કુષ્ઠ રોગી કો વમન કરાના ચાહિયે ઔર પિત્તાધિકય કુષ્ઠ રોગીકો વિરેચન ઔર રક્ત મોક્ષણ કરાના ચાહિયે.

દોષોં કા શોધન ક્રમ.

પ્રતિ પક્ષ મેં વમન કરાના ચાહિયે.

પ્રતિ માસ મેં વિરેચન દેના ચાહિયે.

તીસરે દિન નષ્ય દેના ચાહિયે.

ઔર છઠે મહિને મેં ફસ્ત ખુલા કર થોડા રક્ત નિકલવાના ચાહિયે ઔર સમય સમય પર ધૃતપાન કરાના ઇસ કુષ્ઠ રોગ મેં અત્યન્ત હિતકર હૈ.

કુષ્ઠીકે કર્ત્તવ્ય કર્મ.

કુષ્ઠ રોગી હર આઠવેં દિન રોમ તથા નખો કટવાતા રહે. હિત ઔષધિ સેવન કરતા રહે ઔર સ્ત્રી સંસર્ગ માંસ ઔર મદિરાકા પરિત્યાગ કર દે ત્વગ દોષોંકો વર્જિતકર્મ, જીસ મનુષ્ય કી ત્વચામેં દોષ હો ગયા હોવે, ઉસકો ઇતને કર્મ છોડ દેના ચાહિયે. માંસ, વસા, દૂધ, દહી, તૈલ, કુલથી, ઉડદ, નિષ્પાવ, ઇખકે વિકાર, ગુડ-શક્કર આદિ વિરુદ્ધ ભોજન, અધ્યશન, અજીર્ણ, વિદાહી ઔર અભિષ્યન્દિ દિનમેં સોના ઔર કસરત કુસ્તી કરના ઇત્યાદિ.

ત્વગદોષ મેં કર્ત્તવ્ય કર્મ.

શાળી ચાંવલ, સાંઠી ચાવલ, જૌ, ગેહૂં, કોરદૂષ, ઉદ્દાલક આદિ નવિન અન્ન કા ભોજન કરે, મૂંગ અથવા અડહર મેં સે કિસી એક કે યૂષ અથવા દાલકે સંગ ભોજન કરે. મણ્ડૂકપર્ણી, બાવચી, અડૂસા, વાયવિડંગ ઔર આક ઇનકે ફૂલોંકો ઘી મેં પકાકર અથવા સરસોં કે તૈલ મેં પકાકર અથવા તિકત વર્ગ કે સાથ ભોજન કરે. નીમકે પતે અથવા ભિલાવાં કો મિલાકર ભોજન કરે. જીસ મનુષ્ય કો માંસ બહુતહી અનુકૂલ હોવે ઉસકો જંગલી જીવોં કા માંસ મેદારહિત દેવે ઔર અભ્યંગ કે લિયે વજ્ર તૈલ, ઉત્સાન કે લિયે આરગ્વધાદિકા કવાથ દેવે-પીને પરિષેક ઔર અવગાહ મેં ખેર કા કવાથ દેવે યહ કુષ્ઠ રોગ મેં આહાર ઔર આચાર કા નિયમ હૈ.

કુષ્ઠ ચિકિત્સા.

વાત કુષ્ઠકી ચિકિત્સાઃ—પ્રથમહી રોગીકો સ્નેહ પાન સે શુદ્ધ કરે ફિર મેંઢા-સિંગી, ગોખરૂ, કાકજંઘા, ગિલોય ઔર દશમૂલ ઇનસે સિદ્ધ કિયા હુઆ તૈલ અથવા ઘી પાન ઔર અભ્યંગમેં દેતા રહે.

પિત્ત કુષ્ઠ કી ચિકિત્સાઃ—ધાય અશ્વકર્ણ, અર્જુનછાક, નીમ, પિત્તપાપડા, મુલહટી, લોધ્ર ઔર મજીઠ ઇનસે સિદ્ધ કિયા હુઆ ઘી પિત જનિત કુષ્ઠ મેં હિત હૈ.

કફ જનિત કુષ્ઠ ચિકિત્સાઃ—પિયાલ, શાલ; અમલતાસ, નીમ, સાતલા, ચિત્રક અસી પિસિય પંચ ઔર કુટ ઇનસે સિદ્ધ કિયા હુઆ ઘી કફ જનિત કુષ્ઠ મેં હિતકારી હૈ.

ત્રિદોષજ કુષ્ઠકી ચિકિત્સાઃ—ભિલાવા, હરડે ઔર વાયવિડંગ ઇન તિનોં સે સિદ્ધ કિયા ઘી ત્રિદોષજ કુષ્ઠોં મેં દેના અત્યન્ત હિતકર હે કુષ્ઠોં મેં અન્ય પ્રયોગ.

મિલકર.

(૧) હરડે, ત્રિકુટા, ગુડ, તેલ, ઇન સબકો ચાટને સે કુષ્ઠ રોગમેં ફાયદા હોતા હૈ.

(૨) આંબલા, હરડ, બહેડા, બડી પીપલ, વાયવિડંગ, સહત ઘી સબકો મિલાકર ચાટને સે કુષ્ઠમેં અવશ્યહી ફાયદા હોતા હૈ.

(૩) એક માહ તક સાફ હલદી ચાર તોલા દરરોજ ગોમૂત્ર કે સંગ પીને સે કુષ્ઠ જાતા રહતા હૈ.

(૪) ચિત્રક કો ગોમૂત્ર કે સંગ મહિન પિસકર સેવન કરનેસે કુષ્ઠ આરામ હોતા હૈ.

(૫) પિપલ કો મહિન પિસકર ગોમૂત્ર કે સંગ પીને સે કુષ્ઠ મેં અવશ્ય ફાયદા હોતા હૈ

(૬) રસોંતકો ગોમૂત્ર કે સાથ પીને તથા ઇસીકા કુષ્ઠપર લેપ કરને સે કુષ્ઠ રોગ નષ્ટ હોતા હૈ.

(૭) નીમકી છાલ, સાતલા, મોથા, દોનો હલ્દી, દોનો પંચમૂલ, મજીઠ, ત્રિફલા, અડૂસા, ચિત્રક, દેવદાર, ત્રિકુટા ઔર વાયવિડંગ ઇન સબકો સમાન ભાગ લેકર કપડછાન કરકે ચૂર્ણ કર લે. ઇસમેં સે પ્રતિદિન બલા કે અનુસાર ખાનેસે કુષ્ઠ અવશ્ય હી જાતા રહતા હૈ.

(૮) ત્રિફલા ધૃતમેં ત્રિકુટા મિલાકર ખાનેસે કુષ્ઠમેં આરામ હોતા હૈ.

(૯) ગોમૂત્ર મેં બહેડે કે સાથ સિદ્ધ કિયા હુઆ ઘી સેવન કરને સે કુષ્ઠ અવશ્ય મેવ મિટતા હૈ.

(૧૦) નિસોંથકો સહત કે સંગ ખાનેસે કુષ્ઠ કો નાશ કરતા હૈ.

(૧૧) કઠૂમર, ઔર ગૂલર ઘી જડ ઇનકો સમાન લેકર ગૂલર કી જડ કે સાથ ક્વાથ કર કે પીવે ઇસસે પુણ્ડરીક મેં અવશ્ય હી ફાયદા હોતા હૈ.

(૧૨) ઊટની કે દૂધમેં ખીર બનાકર લમ્બી મુદ્દત તક સેવન કરને સે કુષ્ઠ રોગ નાશ હોતા હૈ.

(૧૩) ઊંટકે મૂત્રમેં વાયવિડંગ મિલાકર સેવન કરને સે અવશ્ય કુષ્ઠ નાશ હોતા હૈ.

(૧૪) બાવચી દો ભાગ, ત્રીફલા એક ભાગ દોનો કો મિલાકર કપડછાણુ કર ગોમૂત્ર કે સાથ સેવન કિયા જાય.

(૧૫) ગિલોયકા ક્વાથ યા ઉસી ક્વાથમેં સિદ્ધ કિયા હુઆ ઘી પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ સેવન કિયા જાય.

(૧૬) ખેરસારકા ચૂર્ણ અથવા ખેરસારકા ક્વાથ અથવા ખેરસારકે ક્વાથમેં સિદ્ધ કિયા હુઆ બકરીકા ઘી પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ સેવન કરાને સે કુષ્ઠમેં અવશ્ય લાભ હોતા હૈ.

જબ કુષ્ઠ રોગી કે સમ્પૂર્ણ દોષ દૂર હો જાય તબ ખેર કે ક્વાથ સે સ્નાન કરાવે ઔર ખેરસાર કે જલ સે હી સિદ્ધ કિયા હુઆ યવાગૂ પિલાવે.

(૧૭) કડવે તેલમેં શુદ્ધ ગંધકકા ચૂર્ણ ડાલકર ધૂપમેં જરા ગર્મ કરકે પાન ઔર મર્દન કરનેસે ખામા કુષ્ઠ અવસ્ય નાશ હોતા હૈ. કમસે કમ ૪ દિન સેવન કરના ચાહિયે. ઇસ પર દૂધ યુક્ત ભાતકા ભોજન કરે.

(૧૮) ગોરખમુણ્ડી કો શુભ દિન લાકર છાયામેં સુખાવે ફિર કપડછાન કર ૨૪૬ તોલા ગાય કે દૂધ કે સાથ ૪૦ દિન તક અથવા તો એક વર્ષ તક ખામા કુષ્ઠ રોગ અવસ્ય નાશ કરતા હૈં.

(૧૯) થૂહરકા દૂધ આધા શેર, ભૂને ચને ૫ તોલા એક મેં મિલાય ખરલ કર ચને બરાબર ગોલી બનાવે, ગલિત કુષ્ઠવાલે કો બલ દેખકર એક વા દો ગોલી સેવન કરાવે.

(૨૦) રુદ્રવન્તી કો રવિવાર ઔર પુષ્પ નક્ષત્ર કે દિન પત્તો સહિત ઉખાડ લાવે, છાયામેં સુખાય, ચૂર્ણ કરકે ફિર ઇસમેં સે પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ મેં ઘૃતમધુ ન્યૂનાધિક લેકે સેવન કરે, ઉસકે જીર્ણ હોને પર દૂધ પાન કરના ચાહિયે–ઇસકો સેવન કરતે સમય નમક બન્દ કરના ચાહિયે.

(૨૧) ચોપચીની યા વૃક્ષરાજ કા ચૂર્ણ કર ઇતના હી ખૈરસાર કા ચૂર્ણ મિલાકર પ્રાતઃ ઔર સન્ધ્યા કો સહત મેં મિલાકર ચાટે. ઇસમેં ભી લવણ બન્દ હૈ. કુછ સમય તક સેવન કરના ચાહિયે.

(૨૨) સુવર્ણપત્રી યા સનાય કો સાફ કરકે કપડછાન કરકે ચૂર્ણ કરે, ઇસકે વજન કા ચૌથા હિસ્સા ચોપચીની લેવે, દોનો કો મિલાકર સવેરે તથા સ્યામ કો અથવા ફકત સ્યામ હી કો કમસે કમ ૬ માશા એક બકત લેના ચાહિયે, ઉપર ગૌ કા દૂધ પીવે. અધિક સમય સેવન કરને સે લાભ હોતા હૈ.

(૨૩) નીમ, ભિલાવા, વાયવિડંગ, ખદિર ઔર બાવચી ઉપ્રોક્ત પાંચો ઔષધિ ઈસ કુષ્ઠ રોગકો નાશ કરને મેં રામબાણ કામ કરતી હૈ.

(૨૪) નીમ કે ગુણ આપ સર્વ બન્ધુવર્ગ અચ્છિ તરહ સે જાનતે હૈ. ઈસ કુષ્ઠરોગ કો મિટાને મેં બડાહી ઉપયોગી નજર આયા હૈ.

(૧) નીમકા પંચાંગ—છાલ, પત્તે, ફૂલફલ ઔર જડ ઇનકો નીમકા પંચાંગ કહતે હૈ. ઇસ પંચાંગ કો સમાન ભાગ લેકર, છાયામેં સુખાવે ફિર કપડછાન કર ચૂર્ણ કર લે. ફિર ઈસમેં સે બલકે અનુસાર ઘી, સહત, ગોમૂત્ર, જલ, આમલોંકા કવાથ અથવા દૂધ કે સાથ સેવન કરના ચાહિયે. યહ નીમ પંચાંગ ઉત્તમ રસાયન હૈ.

(૨) પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ નીમકા પત્તોકા ચૂર્ણ ઔર આંવલોકા ચૂર્ણ મિલાકર સેવન કરને સે કુષ્ઠ રોગ નષ્ઠ હો હોતા હૈ.

(૩) નીમકા મદ શુભ દિન દેખ કર પહિલે કુષ્ઠ રોગી કો વમન વિરેચનાદિ કર્મ યથાવિધિ કરાકર ૩ માસા સવેરે તથા ૩ માસા સ્યામકો ઉત્તમ શુદ્ધ મધુમેં ચટાવે, ભોજન કે પહિલે સેવન કરાયા જાય. ઔર ઉસીકો (મદ) વ્રણોંપર લગાયા જાય. ૩–૪ માસ તક સેવન કરને સે કુષ્ઠ કા નાશ હોતા હૈ.

(૪) निम्ब त्वचा कृतः क्वाथः सर्व कुष्ठ विनाशनः નીમકી અન્તરછાલ કા ક્વાથ કરકે તીન અથવા ૬ માહ તક બરાબર પિનેસે સમસ્ત કોઢ નાશ હોતે હૈ.

(૫) નીમકી નિમ્બોલીકા તેલ કુષ્ઠ કે ઘાવ પર લગાને સે અત્યન્ત ફાયદા હોતા હૈ.

(૨૫) અમૃત ભલ્લાતક પ્રયોગઃ—શુદ્ધ ભિલાવે ૨૫૬ તોલા ૧૦૨૪ તોલે પાણીમેં પકાવે, જબ ચતુર્થાંશ બાકી રહે, તબ કપડે સે છાન કર ઠંડા કરકે ૨૫૬ તોલે દૂધ મિલાકર પકાવે, જબ ચતુર્થાંશ બાકી રહે તબ બરાબર કા ઘૃત મિલાકર પકાવે. જબ ઘૃત માત્ર રહ જાય તબ અર્ધ ભાગ શકર મિલાકર અચ્છી તરહ મથ કર સાત દિન પડા રહને દે, ફિર સાત દિન બાદ પ્રાતઃકાલ શૌચાદિ સે શુદ્ધ હો કર ૨ માસા અથવા રોગી કે બલકે અનુસાર સેવન કરાયા જાય. ઇસસે ગલીત કુષ્ઠમેં બહુત ફાયદા હોતા હૈ.

(૨૬) જિસકે અંગ કો કીડે ખા ગયે હોં ઉસકો કનેરકી જડ પીસ કર લગાવે. કુષ્ઠ અથવા ઉપદંશકા ઘાવ કનેર કી જડકો ઘિસકર લગાને સે શીઘ્ર હી અચ્છા હોતા હૈ.

(૨૭) વાયવિડંગ કો ગોમૂત્રમેં પીસકર લગાવે, ગોમૂત્ર સે ઘાવ ધોતા રહે ઔર ગોમૂત્ર રોગીકો પિલાતે રહના ચાહિયે.

(૨૮) નીલા થોથા, હરતાલ, કુટકી, ત્રિકુટા, લાલ સંહજના, કનેર, કૂટ, બાવચી, થૂહર, લોધ, નીમકે પત્તે, પીલૂ કે પત્તે ઔર અમલતાસ કે પત્તે પાણી અથવા ગોમૂત્રમેં પીસકર લેપ કરને સે કુષ્ઠ નાશ હોતા હૈ.

(૨૯) વાયવિડંગ, કનેર, દોનો હલ્દી, ઔર દોનોં કટેરી, ઇનકો પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર નાશ હોતા હૈ, (શ્વિત્ર નાશક અનુભૂત પ્રયોગ).

(૩૦) કંજા, આકકે ફુલ, થૂહર, અમલતાસ ઔર ચમેલી કે પત્તે ઇન સબકો પત્તે ગોમૂત્રમેં પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર, દદ્રુ, વ્રણ યે સબ નાશ હોતે હૈ.

(૩૧) શ્વેત અપરાજિતા કી જડકો ઉસીકે રસમેં પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર કુષ્ઠ નાશ હોતા હૈ.

(૩૨) મકોય, પુમાડકે બીજ, કૂટ, પીપર, ઇન સબકો બરાબર લેકર, બકરે કે મૂત્રમેં પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર કુષ્ઠકા નાશ હોતા હૈ.

(૩૩) કરંજ, આક, થૂઅર, ઔર અમલતાશકે પત્તે ફૂલ સબકો ગોમૂત્રમે પીસકર લેપ કરે, શ્વિત્ર કો મિટાતા હૈ.

(૩૪) સરલ દેવદારૂ કો પીસકર શ્વિત્ર પર લેપ કરને સે મિટતા હૈ.

(૩૫) બાચચી એક તોલા ઔર હરિતાલ ૪ તોલા ઇનકો ગોમૂત્રમેં ખૂબ ખરલ કર લેપ કરને સે શ્વિત્ર કુષ્ઠ નાશ હોતા હૈ.

(૩૬) સફેદ અરનીકી જડકો રવિ પુષ્પકો લાકર દુધમેં પીસકર પીને સે શ્વિત્ર કો મિટાતા હૈ.

(૩૭) ચિરમિઠિ કે ચૂર્ણ કો પાનીસે મહિન પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર મિટતા હૈ.

(૩૮) મનશિલ ઔર ઉંગા ભસ્મકો પાની મેં પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્રકા નાશ હોતા હૈ.

(૩૯) બાવચી ઔર કાલે તિલ ઇનકા કલ્ક બનાકર વર્ષભર નિયમ સે ખાને સે તીવ્ર શ્વેત કુષ્ઠ ભી અવશ્ય મિટતા હૈ.

(૪૦) બાવચી કા ચૂર્ણ એક તોલાભર સહત કે સંગ અથવા તો ગરમ જલકે સંગ સેવન કરે ઔર ઘામકા સેવન કરે, દૂધ ઔર ઘી ખાતા રહે, શ્વિત્ર કુષ્ઠ અવશ્ય હી નાશ હોતા હૈ.

(૪૧) ઘૂંઘચી, કુટ, ચિત્રક કી જડ ઔર વચ ઇનકો નીમકે રસમેં અથવા કાંજીમેં પીસકર લેપ કરને સે સ્વિત્રકા નાશ હોતા હૈ.

(૪૨) બાવચી, શિલાજીત, ગંગભસ્મ ઔર ચિત્રક કી જડ ઇનકો પીસકર લેપ કરને સે સ્વિત્રકા નાશ હોતા હૈ.

(૪૩) દારૂહલ્દી ઔર ગૂલર કી મૂલકી છાલકો પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર મિટતા હૈ.

(૪૪) બાવચી ૧૬ તોલા, હરિતાલ ૪ તોલા, મનશિલ ૬ માસા, ઘૂંઘચી ૬ માસા ઔર ચિત્રક કી જડ ૬ માસા ઇન સબકો ગોમૂત્રમેં પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર કુષ્ઠ નાશ હોતા હૈ.

(૪૫) હાથીદાંત કે સાથ માલતીકા ક્ષાર પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્રકા નાશ હોતા હૈ.

(૪૬) કુત્તેકી હડ્ડી, કેલેક ક્ષાર, ઔર કૌએકી વિષ્ઠા ઇન સબોં એકત્ર મિલાકર લેપ કરને સે એક મણ્ડલ મેં ઉગ્ર શ્વેત કુષ્ઠ ભી નાશ હોતા હૈ.

(૪૭) લોહચૂર્ણ, કાલે તિલ, રસોંત, બાવચી ઔર આંવલે સબકો ભાંગરે કે રસમેં પીસકર લેપ કરને સે શ્વિત્ર કુષ્ઠ આરામ હોતા હૈ.

(૪૮) બાવચી કે ચૂર્ણમેં અદરખકા રસ મિલાય લેપ કરને સે ઉગ્ર જમા હુઆ કુષ્ઠ ભી નાશહોતા હૈ.

(૪૯) મુણ્ડી કે રસકા શરીરપર લેપ કરને સે સર્વ કુષ્ઠકી બ્યથા દૂર હોતી હૈ.

(૫૦) ગોરખમુણ્ડી કે ચૂર્ણકો રાત્રે પાણીમેં મિલા કર સવેરે બાલો મેં લગાને સે વાલ કાળે હોતે હૈં.

રસ માણિકયમ.

(૫૧) બંશપત્રી હરિતાલ કો પેંડે કે રસમેં ખટે દહી મેં સાત ૨ બાર શુદ્ધ કરે, ફિર ઇસકે છોટે ૨ ટુકડે કર લે, પશ્ચાત્ ઇસકો એક સિકોરે મેં રખકર ઉપરસે દુસરા સિકોરા ઢંક બેરીકે પત્તોં કા લેપ કર દેવે, ફિર સુખાકર આંચ મેં રખ દે જબ તક લાલ ન હો જાય તબતક પકાવે, જબ શીતલ હો જાય તબ અન્દર સે રસકો નિકાલ લે. માત્રા દો રતી ઘી સહત ન્યૂનાધિક મેં દેવે. પથ્યમેં ચનેકી રોટી, શક્કર, ઘી દેવે.

તાલકેશ્વરરસ.

(૫૨) હરિતાલ કા ચૂર્ણ કર પમાડ ઔર સુગંધ વાલે કે રસમેં ખરલ કર કે પુટપાક કરે, ફિર એક દઢ હાંડી મેં ઇસ ઔષધિ કો ભરકર ઉપર ઔર નીચે ઢાક ઘી ભસ્મ રખકર દિન રાત પકાવે, જબ સફેદ હો જાય ઔર અગ્નિ મેં ડાલને સે ધૂંઆ ન નિકલે તબ ઉસકા સર્વ રોગોં પ્રયોગ કરે, ઇસમેં મસૂર તથા ચને કી રોટી કા પથ્ય હૈ.

ઉદયભાસ્કર રસ.

(૫૩) ગંધક સે મારા તાંબા ૧૦ ભાગ, મિરચ ૫ ભાગ, મીઠા તલિયા ૨ ભાગ ઇનકા ચૂર્ણ કર અનુમાન મુવાફિક ખાને સે સર્વ કુષ્ઠ નાશ હોતે હૈં.

હરિતાલ રસ.

(૫૪) સવિ પુષ્પ કો સ્નાન કર અશ્વગંધ કો ઉખાડ લાવે, ફિર ઉસકી લુગદી કર ઉસમેં શુદ્ધ વંશપત્રી હરિતાલ રખકર મુલતાની મિટ્ટીસે કપડ મિટ્ટ કર કે સુખાવે, ફિર

પાંચ સેર ઉપલોં ફૂંક દે, એક હી આંચમે શ્વેત ભસ્મ હોગા. ઇસકો યથાવિધિ અનુપાન મુવાફિક સેવન કરને સે સર્વ કુષ્ઠ નાશ હોતે હૈં.

હરિતાલભસ્મ વિધિ ૨.

(૫૫) હરિતાલ શુદ્ધ તોલા એક કો ઇન્દ્રાયણુ કે એક ફલ મેં રખકે ચાર કપડમિટ કરકે સુખાય લે ફિર સવાસેર આરને ઉપલોં મે ફૂંક દેવે ઇસી તરહ ઇકવીસ ઇન્દ્રાયાકે ફલોં મેં ફૂંકે. સેવન કરને સે સર્વ પ્રકારકા કુષ્ઠ મિટે.

હરિતાલભસ્મ ૩

(૫૬) શુદ્ધ હરતાલ ૨ તોલા કો ઘી કુંવાર કે રસમેં દો દિન ખરલ કરે, ટિકિયા બાંધિ સુખાય લે સન કે પતોં કી લુગદીમેં રખકર કપડમિટ કરકે ૩ સેર કન્ડોં મેં ફૂંક દે, ભસ્મ હોગા. અનુપાન મુવાફિક સર્વ કુષ્ઠોં કો હટાતા હૈ.

શ્વેતારિસ.

(૫૭) શુદ્ધ પારા ઔર શુદ્ધ ગંધક, ત્રિફલા, ભાંગરા, બાવચી, ભિલાવાં, કાલે તિલ નિમ્બોલી, યે સબ સમાન ભાગ લે, ભાંગરા કે રસ મેં બારમ્બાર ભાવના દેકર સુકાતા રહે, એસે ઇકવીસ દિન તક કરકે પીછે સુખાય કર ખુબ ખરલ કરે, ખોરાક ૩ રતી રસકો સહત ઘી ન્યૂનાધિક મેં મિલાકર ચાટને સે શ્વેત કુષ્ઠ કો મિટાતા હૈ.

(૫૮) સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ કો બલ કે અનુસાર રોગીકો સહત કે સાથ દેવે; ત્રિકુટા ઔર વાયવિંડગ ભી જરા મિલાવે પથ્ય સે રહે, નમક બન્દ કર દે-કુલથી ન ખાય-ગેહૂ ચને કી રોટી ઘી દૂધ કે સાથ ખાય.

(૫૯) શિલાજીત શુદ્ધ કો ૨ માસા ગોમૂત્ર મેં હરરોજ સવેરે સેવને કરે. કરીબ વર્ષ દો વર્ષ તક તો યહ પ્રયોગ કુષ્ઠકો અવશ્ય મિટાતા હૈ.

(૬૦) સહતકો બાસી જલમેં મિલાકર પાન કરને સે કુષ્ઠ જન્ય અન્તર્દાહ દૂર હોતી હૈ.

વજ્રતૈલમ.

(૬૧) સાતલા, કંજા, આકકે ફૂલ, માલતી, કનેર, થૂહરકી જડ, સિરસકી જડ, ચિત્રક કી જડ, સારિવાકી જડ, વિષ, કલિહારી, અભ્રક, હીરાકસીસ, હરિતાલ, મનશિલ, ત્રિકુટા, ત્રિફલા, દોનો હલ્દી, સફેદ સરસોં, વાયવિડંગ ઔર પવાંડ ઇન સબ કો ગોમૂત્ર મેં પીસ લે ઇનસે ચૌથાઈ તેલ મિલાકર તેલ કી વિધિ સેં તેલ પકાલે ઇસીકો વજ્રતેલ કહતે હૈ.

કૃષ્ણ સર્પ તૈલ.

(૬૨) મરેહુએ કાલે સર્પ કે શિર, પૂછ આન્ત ઇનકો છોડકર બાકી અંગોકો પાત્ર મેં રખકર એસી વિધિસે જલાવે કિ જીસમેં ધુંવા પાત્રસે બાહિર ના નિકલે, જબ ભસ્મ હો જાય તબ ઉસમેં બાવચી કા તેલ મિલાકર સિદ્ધ કર લે. શરીર પર માલિશ કરનેસે ગાલિત કુષ્ઠ કા નાશ હોતા હૈ.

(૬૩) **કરવીર તૈલ**—સફેદ કનેર કા પંચાંગ ઔર વિષ મિલાકર ગોમૂત્ર મેં લુગદી કરકે તૈલકી વિધિ સે તેલ પકાવે, લેપ કરને સે કુષ્ઠ રોગ નાશ કરતા હૈ.

કુષ્ઠ રાક્ષસ તૈલ.

(૬૪) પારા, ગંધક, કૂટ, સપ્તપર્ણી, ચિત્રક, સિન્દૂર, લહસુન, હરિતાલ, બાવચી, અમલતાનાશ કે બીજ, તામ્રભસ્મ, મનશિલ, સબ એકેક તોલા લેવે કડુવા તૈલ ૩૨ તોલા મિલાકર ધૂપમેં ધરિ સિદ્ધ કરે, માલિશ કરને સે કુષ્ઠ રોગ કો નાશ કરતા હૈ.

(૬૫) કાલે સર્પ કો અન્તર્ધૂમકી રીતિસે જલાકર ભસ્મ બના લેવે-ઔર બહેડે કા તૈલ નિકાલ કર દોનોં કા અચ્છી તરહ મિલાકર લગાને સે શ્વિત્ર તથા સર્વ કુષ્ઠોં કો દૂર કરતા હૈ.

શ્વિત્ર પંચાનન તૈલ.

(૬૬) કડવા તૈલ ૪ સેર કવાથ કે લિયે ગૌમૂત્ર, દહીકા તોડ ગાયકા દૂધ, ઔર બકરીકા દૂધ પ્રત્યેક ચાર ચાર સેર કલ્ક કે લિયે અરણ્ડ કે બીજ, તુલસી કે બીજ, બાવચી, પમાર કે બીજ, કડવી તુરીયા કે બીજ, પીપલ, અંકોલ, મનશિલ, હીરાકસી, હરડે, કૂઠ ઔર વાયવિડંગ યે સબ એક સેર ઇન સબકો એકત્ર કર પકા લે, ઇસ તૈલકા માલિશ શ્વિત્ર પર કરને સે નાશ હોતા હૈ.

ઉન્મતતૈલમ.

(૬૭) ધતૂરે કે બીજોં કા કલ્ક ઔર માનકન્દ કે ક્ષારકા જલદ્વારા કડવા તૈલ પકા કર લેપ કરને સે ક્ષુદ્ર કુષ્ઠ મિટતે હૈ.

મરિચાદ્યં તૈલમ.

(૬૮) કાલી મિરચ, નિસોત, કૂઠ, હરિતાલ, મનશિલ દેવદારુ, દોનો હલ્દી, બાલછડ, ચંદન, ઇન્દ્રાયણુ, આકકા દૂધ ઔર ગોબરકા રસ પ્રત્યેક એક એક તોલા, વિષ ૨ તોલા, તિલકા તૈલ ૪ તોલા, કડવા તૈલ ઇન સબોંકા આંઠવા ભાગ ગોમૂત્ર મેં પકાવે, જબ તૈલ માત્ર રહ જાય, તબ ઠંડા કરકે ઇસકા માલિશ શ્વિત્ર તથા કુષ્ઠોં પર કરને સે નાશ હોતે હૈ.

સોમરાજી તૈલમ.

(૬૯) બાવચી, દોનો હલ્દી, સરસો, કુઠ, કરંજ કે બીજ, પમાડ કે બીજ, અમલતાસ કે પત્તે, ઇન સબોં કા કલ્ક કે દ્વારા સરસો કે તૈલ કો પકાકર પ્રલેપ કર લે.

(૭૦) બાવચી કે બીજોં કો પીસ કર માખણુ તથા સહત મેં મિલાકર તક્રકે અનુપાન કે સાથ સેવન કરને સે શ્વેત કુષ્ઠ મિટતા હૈ.

(૭૧) આરગ્વધાદિ તૈલમ—અમલતાશ બાય કે ફુલ, કૂટ, હરતાલ, મનશિલ, દોનો હલ્દી, ઇનમેં તૈલકો સિદ્ધકર કે લેપ કરને સે શ્વિત્ર શીઘ્ર હી નષ્ઠ હોતા હૈ.

(૭૨) હાથીકી લીદ (વિષ્ઠા) કી ભસ્મ ૩૨ સેર લેકર હાથીકે મૂત્રમેં ૨૧ વાર નિતારકર છાન લેવે વહ ક્ષાર જલ ૧૪ સેર લેવે ફિર ઉસમેં ૬ સેર બાવચી કો મિલાકર પકાવે જબ પકતે પકતે ગાઢા હો જાય તબ ઉતારકર ગોલીયાં બના લેવે, પાનીમેં ધિસકર લગાને સે કુષ્ઠ ઔર શ્વિત્ર દોનોં કો નષ્ઠ કરતા હૈ.

(૭૩) સોમરાજી ઘૃત.

બાવચી ૧૬ તોલા, ખૈરસાર ૪ તોલા, પરવળકી જડ એક તોલા, હરડે એક તોલા,

બહેડા એક તોલા આંવલા એક તોલા, ધમાસા એક તોલા ઔર કુટકી ૧ તોલા ઇન સબકો પાનીકે સાથ પિસકર ૮ તોલા શુદ્ધ ગુગ્ગુલ મિલા દે ફિર કલ્કસે ચૌગુન ઘી, ઘીસે ચૌગુના પાની તથા ઉપરકી લુગદી સબોંકો એકકર મંદાગ્નિસે પકાવે જબ ઘીમાત્ર રહ જાય છાન લો ઇસકે સેવન સે શ્વિત્રકો શીઘ્ર હી નષ્ટ કરતા હૈ.

(૭૪) **પઙ્ચતિક્તઘૃત**-નીમ, પરવલ, કુટકિ ગિલોય ઔર અડૂસા ઇન સબકો ૫-૫ તોલા લેકર ૨ સેર પાનીમેં ક્વાથ કરના, જબ આધાસેર પાની રહ જાય છાન લો, ફિર આધા-સેર ઘી ઔર આધા સેર ત્રિફલા કી પિસી હુઈ લુગદી મિલાકર પકાઓ, જબ ઘી માત્ર રહ જાય છાન લો ઇસમેસે એક યા દો તોલે નિત્ય ખાને સે સર્વ કુષ્ઠમેં લાભ હોતા હૈ.

લઘુમંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ.

(૭૫) મંજીઠ, હરડે, બહેડા, આંવળા, કુટકી, વચ, દેવદાર, હલ્દી, કૂટ ઔર નીમ ઇનકા કાઢા બનાકર નિત્ય પિનેસે સબ તરહકે કુષ્ઠ આરામ હોતે હૈં.

(૭૬) બૃહન્મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ, મજીઠ, કુડેકી છાલ, ગિલોય નાગરમોથ, બચ, સોંઠ, દોનો હલ્દી, કટેરીકા પંચાંગ, નીમ, પરવલ, કુટકી, ભારંગી, વાયવિડંગ, ચીતા, ચૂરનહાર, દેવદારુ, ભાંગરા, પીપર, ત્રાયમાણ, પાઢ, શતાવર ખૈર, હરડે, બહેડા, આંવલા, ચિરાયતા, બકાન, વિજયસાર, અમલતાસ, ફુલપ્રિયંગુ, બાવચી, લાલચન્દન, બરૂણા, દન્તી, સિહોડા, પિતપાપડા, સારિવા, અતીસ, ધમાસા, ઇન્દ્રાયણ, ઔર સુગંધવાલાં ઇન સબકા કાઢા પીનેસે પુરાને ચર્મવિકાર, ૧૮ પ્રકારકે કુષ્ઠ, વાતરક્ત વિગેરે નાશ હોતે હૈં.

એક વિશંત્તિક ગુગ્ગુલ—

(૭૭) ચિત્રક, ત્રીફલા, સોંઠ, પીપલ, જીરા, કલૌંજી,વચ, સેન્ધવ, અતીસ, કૂટ, ચબ્ય, ઇલા-યચી, જવાસા, વાયવિડંગ, અજમોદ, નાગરમોથા ઔર દેવદારુ ઇન સબોંકો બરાબર લેકર પીસ કપડછાન કર, ફિર સબકી બરાબર શુદ્ધ ગુગ્ગુલ લેકર ઇસમેં મિલા દો, ઘી ડાલકર ખૂબ ઘોટોઘુટ જાને પર–દો–દો–માસકી ગોલીયાં બના લો, પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ ગરમ પાણી કે યા દૂધકે સાથ અગ્નિબલકે અનુસાર સેવન કરે, સર્વ પ્રકારકે કુષ્ઠોકો નાશ કરતા હૈ.

આરગ્વધાદિ ક્વાથઃ—

(૭૮) અમલતાસ, મૈનફલ, કર્કોટી, કુડા, પાઠ, ખૈરપાકર, મૂખા, ઇન્દ્રજો, સપ્તપર્ણી, નીમ, દોનોં પિયાવાંસે, ગિલોય, ચિત્રક, કાકજંઘા, દોનોં કંજે, પરવળ, ચિરાયના ઔર કરેલા—ઇન સબકો સમાન ભાગ લેકર ક્વાથ કિયા જાય, સેવન કરને સે કુષ્ઠ રોગકો નષ્ટ કરતા હૈ.

ગંધક રસાયનમ્

(૭૯) શુદ્ધ ગંધકકો ગૌકે દૂધકી ભાવના દેકર ચતુર્જાત, ગિલોય ત્રિફલા, સોંઠ ઔર ભાંગરા ઇનકે રસકી અથવા ક્વાથકી આઠ આઠ ભાવના દે, ફિર અદરખ કે રસકી આઠ ભાવના દેવે, ફિર સુખાય કે બરાબર કી મિશ્રી મિલાવે. તો યહ ગંધકરસાયન સિદ્ધ હોતા હૈ. ઇસમેં સેં ૧ તોલા નિત્ય સેવન કરે તો મનુષ્ય વીર્ય, પુષ્ટી, દૃઢદેહ, દીપ્તાગ્નિવાન્ હો, ઔર કુષ્ઠ, ખુજલી, ઘોર અતિસાર, સંગ્રહણી, વાતરક્ત, શૂલ, જીર્ણજ્વર, પ્રમેહ ઔર વાતકે સર્વ વિકાર મિટે.

(૮૦) कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाःकृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां चापि व्रणेव्रणाः ॥

કુષ્ઠરોગી, વિષરોગી, ક્ષયરોગી, મધુમેહિ રોગી એસે રોગીયોંકા ઔર જીનકે વ્રણમેં વ્રણ ઉત્પન્ન હો ગયા હો એસે મનુષ્યોંકા વ્રણ અત્યન્ત કષ્ટસાધ્ય હૈ.

(૮૧) **જલપાનમ્**—જો મનુષ્ય નિત્ય રાત્રિકે અન્તમે વિધિપૂર્વક જલપાન કરતે હે ઉનકે ખાંસી, શ્વાસ, અતિસાર, જ્વર, કટિરોગ, કુષ્ઠરોગ, મૂત્રાઘાત, ઉદરરોગ, અર્શ, સૂજન, ગલરોગ, શિરોરોગ, શૂલરોગ, નેત્રરોગ, વાત, પિત, ક્ષય ઔર કફસે ઉત્પન્ન યે સબ રોગ નષ્ટ હો જાતે હૈં.

યોગસારામૃત.

(૮૨) સતાવર, ગંગેરન, વિધારા, ઉટંગનકે બીજ, પુનર્નવા, ગિલોય, પીપલ, અસગંધ, ઔર ગોખરૂ યે પ્રત્યેક ચાલીસ તોલા લેકર ઇનકા બારિક ચૂર્ણ બનાલે, ફિર સબકા આધા ભાગ ખાંડ મિલાવે, સબકો ખૂબ મર્દનકર ફિર ઉસમેં ૧૨૮ તોલા સહત ઔર ૬૪ તોલા ઘૃત તથા, તજ, તેજપત્ર ઔર ઇલાયચી ઇનકા ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા મિલાકર એક દૃઢ વાસન મેં ભર રખેં; રોગીકો અપની જઠરાગ્નિકે બલાનુસાર ખાના ચાહિયે ઔર યથેષ્ટ ભોજન કરે, ઇસસે કુષ્ઠ, વાતરક્ત, પિત તથા રૂધિરજન્ય સર્વ રોગોંકો દૂર કરતા હૈ.

(૮૩) **ગુડૂચીધૃતમ્**—ગિલોયકા કવાથ ઔર સોંઠકા કલ્ક ડાલકર મૃદુ અગ્નિસે પકાય થી સિદ્ધ કરે, યહ ધૃત કુષ્ઠ, વાતરક્તકો નાશ કરતા હૈ.

(૮૪) ગીલોય કફ તથા વાયુકો હરનેવાલી હૈ. કફ તથા મેદકો સુખાને વાલી હૈ. વાતરક્તકો કો સમન કરને વાલી, ખુજલી તથા વિસર્પકો હરને વાલી હૈ ઇસ લિયે ગિલોયકા કવાથ, સ્વરસ, કલ્કકો, ચૂર્ણકો અથવા સત્વકો બહુત દિનોં તક સેવન કરે તો કુષ્ઠ ઔર વાતરક્તસે મુક્તિ હોતી હૈ.

પંચનિમ્બકાવલેહ

(૮૫) નીમકા પંચાંગ—(ફલ, ફૂલ, છાલ પત્તે ઔર જડ પ્રત્યેક દો દો તોલે) લેકર બારીક ચૂર્ણ બનાવે ઇસ ચૂર્ણકો ભાંગરે કે રસકી સાતબાર ભાવના દેવે. હરડે, બહેડા, આંવલા, સોંઠ, મિરચ, પીપર, બ્રાહ્મિ, ગોખરુ, ભિલાવા, ચિત્રક, વાયવિડંગ, વરાહીકન્દ લોહચૂર્ણ, દોનોં હલ્દી, બાવચી, અમલતાસ, મિશ્રી, કૂઠ, ઇન્દ્રજૌ ઔર પાઠ યે સબ સમાન ભાગ લેકર ચૂર્ણ કરલે, ઇસ ચૂર્ણકો, ખેર-વિજયસાર ઔર નીમ ઇનકે ગાઢ કવાથકી ભાવના દેવે. પશ્ચાત ભાંગરેકે રસકી ક્રમાનુસાર સાત ભાવના દેવે, ફિર ઇસ હરડે આદિ ચૂર્ણકા એક ભાગ પૂર્વોક્ત, નિમ્બચૂર્ણકા દો ભાગ લેકર ઇન સબકો એકત્ર કરલે, ફિર શુભ દિન દેખ કર, વમન વિરેચન આદિસે શરીરકો શુદ્ધ કરકે, પશ્ચાત સ્નેહન ક્રિયાસે સ્નિગ્ધ કરકે રસ અવલેહકો, સહત-પંચતિક્ત ધૃતમેં, વા ખૈરકે તથા વિજયસારકે કવાથમેં અથવા ગરમ જલકે સંગ ચાટે અથવા પાન કરે ઇસ પરહિત કારક અન્નકા ભોજન કરે, ઇસસે સર્વ પ્રકારકે કુષ્ઠ, ગણ્ડમાલા-વાતરક્ત, ભગન્દર ઔર સર્વ પ્રકાર પ્રમેહ-યે સબ ઇસ નિમ્બકાવલેહ સે નષ્ટ હોતે હૈ.

(૮૬) જો મનુષ્ય એક મહીને તક નિત્ય ભાંગરેકે રસકો પિયે ઔર દૂધ ભાતકા ભોજન કરે તો સમસ્ત રક્તકે વિકાર નષ્ટ હોતે હૈ. શરીરમેં અત્યન્ત બલ બઢે.

સર્વાંગ સુન્દરી ગુટિકા.

(૮૭) એક સહસ્ત્ર ભિલાવે, ત્રિફલા કે જલમેં ડાલે ઔર ૧૦૨૪ તોલે જલમેં પકાવે જબ ચૌથાઈ શેષ રહ જાય તબ ઉસે ૪૦ તોલા મિશ્રી ડાલે, ૪ તોલા સોમરાજિ લે ઔર ૪૦ તોલા ગૂગલ ડાલે. ખૈરસાર, નીમકી છાલ, મજીઠ, બિજોરા, ઇન્દ્રાયન, ચિત્રક, દોનોં હલ્દી, હરડ, દેવદારૂ, ભારંગી, યહ સબ ઔષધી દો દો તોલા લે ઉપર કી ચાસનીમેં ડાલ કર બરાબર ગુટિકા તય્યાર કરે. ઇસકો પ્રતિદિન બલકે અનુસાર ખાય ઔર પથ્થસે રહે તો સર્વ પ્રકારકે કુષ્ઠોં કો દૂર કરે !

(૮૮) બાવચી, ગળોસત્વ દોનો કો સમભાગ લેકર સહત અથવા પાનીકી સંગ રાતકો સોને કે બકત સેવન કરે. માત્રા દોનોકી દો દો માસા લે.

(૮૯) બાવચી, અપામાર્ગ ક્ષાર, ભાંગરા, ચીત્રક, ઇનકો સમભાગ લેકર પાનીકી સાથ આધા ઘંટા ખુબ મહીન પીસકર સફેદ ચટ્ટો પર લેપ કરે. લેપ કરને કે દો દીન બાદ ચમડી ઉપર છાલે પડતે હૈં. ઔર તીસરે દીન પાની નીકળતા હૈ. વો પાણી દુસરી જગા પર ન લગ જાવે અથવા દૂસરે મનુષ્યકો ન લગ જાય ઇસકા ખાસ ધ્યાન રખા જાવે. ઉપરકી સ્થીતિ આઠ દીન રહેતી હૈ ફિર અપને આપ નયી ચમડી આતી હૈ ઔર પૂરાની નીકળ જાતી હૈ. ઇસ આઠ દીન કે અરસે મે દવા લગાના બંધ કર દે ઔર રોગીકો આરામ કરને દે. ઇસસે ઇલાજ કરતા વૈદ્ય અથવા દરદી દોનોકું ગભરાને કી કોઇ આવશ્યકતા નહીં, ફિરસે દવા લગાના શરૂ કરે. દૂસરી વખત ચટ્ટો ઉપર છાલે નહીં પડેંગે, જબ તક ચમડીકા રંગ કુદરતી ચમડીમેં મીલ ન જાય તબ તક દવા લગાના ઔર ખાના શુરૂ રખના ચાહીએ.

વૈદ્યકો ખાસ યાદ રખનેકી બાત.

જીસ રોગીકા સર્વ શરીર સફેદ હો ગયા હોવે તો ઉસકે સબ શરીર ઉપર એક સાથ દવા નહીં લગાઇ જાય, એસા કરને સે રોગીકો મહાન કષ્ટ ભોગવના પડતા હૈ. ઔર દરદી કભી મર ભી જાતે હૈં. ઇસ લિયે એસે રોગીકે પહિલે કિસી એક અંગ પર દવા લગાઇ જાય, જબ વો અંગ ઠીક હો જાવે તબ દૂસરે અંગ ઉપર દવા લગાઇ જાય. સમય જાદા ખર્ચ હોગા પરંતુ શીઘ્રતા કભી ન કરે. કમ સે કમ તીન માસ ઔર ૭ માસ દવા અવશ્ય હી સેવન કરની ચાહીએ. જીસ દરદીકો ૩૦-૪૦ વર્ષકી પુરાની બીમારી હોવે ઉસકો સાલ દો સાલ તક દવા સેવન કરાતે રહે. ઇસમેં ખાસ પથ્ય તેલ, ખટાસ, ગુડ ઔર બ્રહ્મચર્યસે રહેના. ઇતિ.

વૈદ્યરાજ એસ. એમ. શર્મા.
અમદાવાદ.